

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ У XV - XVI СТ. (на прикладі Руського та Белзького воєводств)

У статті здійснено аналіз державно-правових процесів, що відбувалися на території Галицької Русі у XV-XVI ст., пізніше – Руському та Белзькому воєводствах. Охарактеризовано вплив польського адміністративного устрою на західноукраїнські землі. Висвітлюються основні аспекти взаємовідносин між польськими феодалами, руською шляхтою та селянами на переломному етапі.

Ключові слова: Галицька Русь, воєводство, державно-правові відносини, землеволодіння, Католицизм, Православ'я, постанови, привілеї, Річ Посполита, шляхта, феодала, рента.

Актуальність. Упродовж століть землі української Галичини зазнавали потужних польських впливів, які певною мірою визначали спільне й особливе в розвитку України і Польщі. Ґрунтовне і всебічне вивчення державно-правових відносин у західноукраїнських землях є назрілим питанням. З огляду на це пропонується стаття присвячена висвітленню тих змін, які відбувалися в історії східних районів Речі Посполитої ранньомодерного часу, тобто сучасних західноукраїнських земель. Питання державно-правових відносин на території Галицької Русі дають можливість правильно зрозуміти політичні, економічні та церковні процеси, що вплинули на хід усієї історії України. Саме через вивчення державно-правових відносин пролягає шлях до розуміння господарської, суспільно-політичної та церковної ролі українського народу в історії Польщі, особливо на переломних етапах українсько-польської минувшини.

Значний вплив на долю земель Галицької Русі мала експансія Польщі. Початок їй поклав Казимир Великий (1320-1370 рр.), відновивши середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримували три сили: магнати Південно-Східної Польщі, що сподівалися поширити свої володіння вглиб українських земель; Католицька церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, котрі бажали підпорядкувати важливі торгові шляхи в Галичині.

Період XV - першої половини XVII ст. характеризувався зміцненням позицій польських феодалів на східних територіях Речі Посполитої. Важливим є зосередити увагу на державно-правових змінах у Речі Посполитій, зокрема в східних регіонах, щодо шляхти та селян, які розпочалися ще в XV ст.

Ступінь наукової розробки. Державно-правові відносини були предметом розгляду цілого ряду науковців: Вінніченка О.О. [5], Грушевського М.С. [6], Дорошенка Д.І. [7], Ковальчака Г.І. [9], Крикуна М.Г. [10], Разумовської Л. В. [12] та ін.

Метою статті є виклад генези державно-правових взаємовідносин на території Галицької Русі у XV – XVI ст. Згідно з метою, **завдання** полягають у:

- з'ясування процесу формування державно-правової структури на зазначеній території;
- висвітленні впливу адміністративного устрою на західноукраїнські землі;
- аналізі взаємовідносин шляхти;
- визначенні соціально-правового стану селян.

Виклад матеріалу. У 1430 р. король Владислав II Ягайло видав Єдлинські привілеї, які зрівнювали у правах галицьку шляхту з коронною [6, с.85-86]. Згодом його син король Владислав III Варненчик при вступі на престол підтвердив ці привілеї. Та, на жаль, до того, як відбулися ці формальні зміни, багато чого змінилося в самій Галичині внаслідок тих особливих обставин, в яких вона опинилася після переходу під польську владу. З 1387 р. на західноукраїнських землях почалася широка хвиля польської колонізації. Польські королі

щедро роздавали галицькі землі своїй шляхті, яка охоче рушила на Русь закладати свої господарства на подарованих землях.

Місцеве галицьке боярство лише невеликою частиною увійшло до складу польського панства, а основна маса місцевої провідної верстви, здебільшого неприхильної до Польщі, позбулася своїх маєтків, конфіскованих польською владою, тобто “була відсунута польською хвилею туди, звідки вона вийшла, – в народ” [7, с. 134]. Таким чином готувався ґрунт для офіційного переходу здобутих земель на польське право та повної інкорпорації цих земель Польщею.

У 1434 р. руські провінції на правовій основі були зрівняні з коронними, запроваджено польський адміністративний і судовий устрій, шляхетську самоуправу. В адміністративно-територіальному відношенні галицькі землі у складі Польського королівства, а з 1569 р. – Речі Посполитої, поділялися на два воєводства: Руське та Белзьке. Львівська, Галицька, Перемишльська і Сяноцька землі були об’єднані в Руське воєводство. У другій половині XV ст. до нього прилучено Холмську землю. Землі були поділені на повіти, які остаточно сформувалися у другій половині XVI ст. Львівська земля складалася з Львівського і Жидачівського повітів, Галицька – з Галицького, Тереховлянського і Коломийського, а Холмська – з Красноставського й Холмського. Адміністративним центром Руського воєводства було м.Львів [10, с.89]. Очолював воєводство воєвода. Як відзначає львівський історик М.Г. Крикун, руський воєвода був удостоєний титулу “генерального” (*palatinus generalis*) і у сенаті Речі Посполитої займав 15-те місце серед 34 [10, с.91].

У 1462 р. окремим воєводством стало колишнє Белзьке князівство, до якого ввійшли повіти: Белзький, Буський, Грабовецький, Городельський і Любачівський. Адміністративним центром Белзького воєводства було м.Белз [10, с.93]. Воєвода Белзького воєводства у сенаті посідав 21-ше місце [10, с.94].

Державні маєтки, тобто королівщини, на вказаних територіях об’єднувалися в староства, які розподілялися на кілька ключів. Королівщини Руського й Белзького воєводств були одними з найбагатших у Речі Посполитій [9, с.59].

Кожна земля отримувала свій виборний земський суд, у деяких землях впроваджено городські (старостинські) суди: у Самборі, Городку, Коломії, Тереховлі, Лятичеві, Красноставі та інших містах. Також створилися провінційні шляхетські сеймики: для Холмської землі в Грубешеві, для Белзької – в Буську, для Перемишльської – в Мостиськах, для Сяноцької – в Сяноку, для Львівської – у Вишні й для Галицької – в Тереховлі.

За словами М.С. Грушевського, після зрівняння української шляхти з шляхтою земель коронних руське боярство потонуло у польському шляхетському морі [6, с.87]. Залишилася тільки категорія шляхти неповноправної, як пережиток руських часів.

Коронна шляхта отримувала такі права та привілеї:

- військова служба лише для оборони держави, а не для агресії за кордон;
- звільнення від будівництва замків;
- звільнення від сплати податків, крім двогрошового податку з лану;
- вирішення питань у власному шляхетському суді та право брати участь у сеймі [4, с.137].

У XVI ст. шляхта Руського та Белзького воєводств остаточно сформувалася як привілейований стан. У 1522 р. було прийнято сеймову ухвалу про “вивід шляхетства”, згідно з якою до шляхетського стану належали лише нащадки тих, хто став боярином ще за часів правління Вітовта, Сигізмунда й Казимира. Перепис шляхти, який було проведено в 1528 р., став наступним кроком у процесі її відокремлення в самостійну верству. У цей період термін “шляхтич” поступово витісняє з ужитку традиційного “боярина” [5, с.30]. Приділяючи значну увагу характеристиці процесу оформлення шляхти у привілейований стан, О.Бойко вказує, що в XVI ст. шляхта стала впливовою організованою силою. У Польщі, де її авторитет та сила були значні, вона становила майже 8-10% населення [4, с.96].

Отже, в даний період відбулося остаточно соціальне розмежування й виділення шляхти в окремий стан. Відбувається зближення та внутрішня консолідація шляхетського стану. Після цілої низки законів значна частина середньої та дрібної української шляхти опустилася на нижчу соціальну сходинку – до стану селянства.

Яка ж ситуація склалася з селянством в даний період?

Під владою Польщі староруський принцип селянської власності зіткнувся з польським принципом, за яким право власності на землю належить її привілейованому господареві, тобто королю, шляхтичу чи церкві, а селянин виконує роль прислужника. На західноукраїнських землях, як вже зазначалося, місцеве населення користувалося своїм, так званим руським правом, яке існувало ще з часів княжої доби. У давньому українському праві існувала категорія вільних селян, які володіли власною землею, могли вільно купувати і продавати землю або записувати її тестаментом. Сільське самоврядування було не вигідним для панів, бо воно захищало права селянства, і шляхта намагалася його знищити. З XV ст. руське право інтенсивно замінюється польськими правами. Королівські та сеймові постанови значно урізували українському населенню руське право, про яке І.Франко писав, що воно "в дечому було корисне для людності, бо давало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову, тіуна або отамана, сама (...) розсуджувала свари між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонніми панами та властями. Для того руська людність не хотіла покидати руського права [13, с.574]". Зміцнившись економічно і політично, польські феодалі до кінця XVI ст. практично повністю ліквідували руське право.

Щодо сіл на німецькому праві, то вони засновувалися переселенцями із Західної Європи, а згодом і місцевим населенням, але з дотриманням певних принципів. Згідно з цим правом, осадник, званий локатором, отримував привілей від землевласника (короля чи феодала) заселити чи "осадити" вільні землі. Після початку заселення осадник ставав солтисом і набував права приймати данину від населення заснованого села, він ставав представником сільського самоврядування. Солтис повністю був залежним від феодала, на що вказують Краківський (1420 р.) та Вартський (1423 р.) статuti [3. Т.-1, с. 35-36]. Згідно цих документів, феодал отримував правову основу для викупу солтиств, а за статутом 1511 р. "можна було всякого солтиса без будь-якої вини вигнати з його господарства, позбавити влади в селі" [3. Т.-1, с. 171]. Однак все-таки економічне становище селян у селах німецького права було дещо краще, ніж у селах руського права; перші користувалися обмеженим самоуправлінням. Це сприяло переходу деяких сіл руського права на німецькі.

Волоське право поширювалося упродовж XIV – XV ст. у гірських малопродатних для землеробства східних районах Речі Посполитої. Раніше поширення цього права пов'язували з експансією волоських пастухів уздовж Карпат, але згодом дослідники дійшли висновку про його станово-професійне, слабо пов'язане з етнічним волоським елементом, походження. Села волоського права перебували під управою свого осадника, званого "князем".

Група сіл становила "крайню", що підпорядковувалася "крайнику". І "князі", і "крайники" скликали віча, які мали адміністративно-судові функції. Населення таких сіл сплачувало податки худобою й продуктами скотарства, третину з яких обов'язково отримував "князь", решта залишалася у власника села.

Слід не забувати, що хоча села руського права переходили на німецьке право, однак при цьому перші все ж деякою мірою впливали на адаптацію останніх. Підтвердження знаходимо у М.Грушевського, який зазначає, що "вони зливаються в одну схему, в одну групу, сполучивши дещо з обох" [2, с.244]. Очевидно, причина полягала в тому, що такі села опиралися на неписане звичаєве право, яке з часом підпадало загальній еволюції. На противагу цьому села з волоським правом вирізнялися стабільністю юридичних норм. їх зумовлювали привілеї, що видавалися на заснування населеного пункту королем чи паном. У привілеях вміщувався опис основних засад устрою даного села. Таким чином, села з волоським правом відрізнялися від інших сіл не тільки юридично, але й економічно. Це було з двох причин: по-перше, юридично зафіксовані норми управління і господарювання дещо уповільнювали економічний розвиток таких сіл, а по-друге, географічне розташування у гірських районах з "піснішими" ґрунтами було причиною до активного скотарського способу господарювання. Тому в таких селах організація фільваркового

господарства була низькою у порівнянні із селами на німецькому чи польському праві, які знаходилися на більш родючих ґрунтах.

Одночасно з втратою самоврядування селяни також втратили і громадянські права – право на суд, право власності на землю, право виходу з села. У 1435 р. шляхта Галицької землі ухвалила постанову, згідно з якою селянин міг вийти з села лише раз на рік після Різдва Христового і повинен був заплатити панові копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса (1 колода = 400 кг), чотири руські калачі, четверо курей, віз сіна та віз дерева. Виконавши ці умови, селянин міг вільно відійти [7, с.140]. Згідно з рішенням Пйотрковського сейму 1496 р., лише один син кметя міг залишати село, особливо для навчання наукам чи ремеслу, отримавши письмовий дозвіл від феодала. А у випадку наявності у селянина лише одного сина він не мав права покинути село. Один раз на рік лише один кметь мав право переселитися в інше село, і феодалу загрожував штраф у випадку, якщо він не бажав його відпускати. Під час жнив усім працюючим заборонялося виходити за межі краю [3. Т.-1, с.122]. Міщанам і селянам не дозволялося утримувати маєтки і володіти цими за земським правом, а жителі міст не мали права утримувати людей, які не мали постійного заняття чи служби [3. Т.-1, с.123].

Елементом економічної системи середньовічного села було дворище. У другій половині XVI ст. в Руському та Белзькому воєводствах дворище представляло собою господарську одиницю, засновану на кровній спорідненості та спільній власності. Дворищний устрій становив перешкоду в економічній політиці польського уряду. Дворище із своєю неоднорідною величиною, з не розподіленим ґрунтом було своєрідним бар'єром для регулярного оподаткування. З іншого боку, земля дворищ була чудовим фундаментом для розвитку та розширення фільваркових господарств. Наслідком цих протиріч став розподіл ґрунтів, розмір дворища прирівнюється до одного лану (20 га.). Лан став основою для вимірювання землі, що дає підставу для визначення розміру чиншів і панщини. Лан розділявся на половину та четвертину, в числовому варіанті відповідно пів лану дорівнювало 10 га, а чверть – 5 га землі. В джерелах терміни “дворище” і “лан” вступують як синоніми, наприклад, на Дрогобиччині, Самбірщині фіксуються терміни, як і дворище, так і лан: “пів дворища” [1, с.100], “лани” [1, с. 101], “дворища” [1, с. 209], “лани” [1, с.210].

Опираючись на вище згадані дані, можна зробити висновок, що феодали отримали правову основу для закріпачення селян. Конституції 1523 р. і 1543 р., рішення сейму 1537 р. та постанова 1552 р., які стосувались заборони переселень селян без дозволу феодала та відповідних покарань у разі порушення, остаточно звузили права селянина [3. Т.-I, с.206, 280; 254, II, с. 10-11]. Значно важчим і гіршим було правове становище селян у шляхетських володіннях, де вони з 1518 р. втрачали право оскаржувати дії своїх феодалів перед королівським судом [12, с. 272]. У королівських маєтках селяни ще зберігали право скаржитися на пана в асесорських судах, пізніше референдарських. Лише в цьому була різниця між правами, якими були наділені селяни королівських володінь і кметі у шляхетських маєтках. А взагалі автор погоджується з думкою В. Балуха, що до середини XVI ст. основна маса населення польського села перетворилась у підданих і так само, як і в інших європейських країнах на схід від Ельби, кріпосне право у Польщі було відновлено.

Отже, до середини XVI ст. основна частина населення східних воєводств Речі Посполитої перетворилась на кріпаків.

Наступним кроком феодалів щодо селян було запровадження панщини, яка за період XV – XVI ст. різко збільшилася. Опираючись на детальний аналіз галицьких актів XV ст., який провів М.Грушевський, можна констатувати, що здебільшого на той час йшлося лише про кілька днів панщини на рік. Записи актів Сянокського староства 1424 р., Самбірського староства 1430 р., Львівського 1447 р., Перемишльського 1460 р., Галицького 1474 р. свідчать, що панщина тоді становила 14 днів на рік з лану та 7 днів на рік з півланового господарства. Хоча, звичайно, бували села із зовсім малою панщиною: так, наприклад, селяни з королівського села Коровники, що на Перемишлянщині, у 1497 р. скаржилися на збільшення панщини понад прийнятну у них норму три дні на рік [6, с.178-179].

Однак, починаючи з середини XV ст., зустрічаються вказівки і на панщину значно вищу. У 1440 р. селяни с.Милованя Галицького староства відробляли панщину один день на тиждень. У 1460 р. селяни с.Медики Перемишльського староства скаржилися, що староста змушує їх працювати понад “здавна прийняту й звичайну” одноденну панщину на тиждень [6, с.179].

На деяких землях Речі Посполитої панщина в XV ст. вже була чітко регламентована. Важливим документом з даного питання є постанови холмської шляхти, прийняті на сеймику в Красноставі у 1477 р., які проголошували, що:

- кожний кметь зобов'язаний давати щороку панові з лану на свято св. Мартина по півгрівній річного чиншу і по чотири курки, на Різдво – по чотири сири і на Великдень – по 24 яйця;
- кожний кметь зобов'язаний працювати у пана один день кожного тижня;
- крім того, кметі повинні працювати на толоках у пана, на його харчах, скільки він схоче [6, с. 166-167; 99, с.126].

Постанова ж Торунського сейму від 7 січня 1520 року поширювалася вже на всю територію Польщі. Згідно з цією конституцією, всі кметі королівських сіл і піддані короля усіх станів, що не відпрацьовували раніше одноденну панщину на тиждень для свого пана, мали відтепер її виконувати. Не стосувалася ця постанова лише кметів, які компенсували відробіткову ренту грішми чи даниною [3. Т.-1, с.179]. Згідно з цим статутом панщина офіційно визнавалася головною формою феодалної ренти.

Що ж штовхало польських феодалів на прикріплення селян до землі та збільшення розмірів панщини? Відповідь потрібно шукати в процесах, які відбувалися в Європі. Серед основних факторів, які впливали на посилення процесу феодалізації, слід виділити наступні. Це, по-перше, посилення попиту у країнах Західної Європи на дешеву сільськогосподарську продукцію, особливо на зернові культури. По-друге, активніше зростання цін на сільськогосподарські продукти, ніж на імпортні товари, що сприяло ринковій кон'юктурі шляхти. По-третє, розвиток товарно-грошових відносин стимулював та зміцнював у країнах на схід від Ельби владу грошей. По-четверте, у шляхти постійно зростала потреба в прибутках, що було мотивом зміни характеру господарської діяльності.

Отже, можна зробити висновок, що в складній політичній боротьбі сформувався потужний державно-правовий ґрунт, який дав можливість польській шляхті підпорядкувати собі значні території західноукраїнських земель. Посилення впливу шляхти та послаблення, відповідно, королівської влади говорить про те, що Польща в даний період перетворювалася зі станової монархії на республіку.

Такі політичні й економічні передумови сприяли тому, що селянство ставало антиподом шляхти: чим більше шляхта здобувала прав та багатства, тим більше втрачало їх і зубожівало селянство. Ці ж зміни проходили в Польському королівстві, зокрема і в Руському та Белзькому воєводствах.

Висновки. З вищесказаного можна зробити певні висновки. На території Руського та Белзького воєводств було впроваджено та реалізовано цілу низку державно-правових змін, внаслідок яких відбулося повне відокремлення польської шляхти в окремий привілейований стан, а також внутрішня консолідація та об'єднання коронної, шляхти. Поряд з цим феодалі отримали правову основу для закріпачення селян: ліквідували руське право, відновили і збільшили панщину як основну форму феодалної ренти. Паралельно йшла боротьба між шляхтою та магнатами за землеволодіння.

Література

1. Описи королівщин в землях руських XVI віку. Люстрації земель Галицької й Перемиської / Під ред. М.Грушевського. – Львів, 1895. – Т.1. – 312 с.
2. Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / Голов. Ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.5: серія «Історичні студії та розвідки (1888-1896)». – 2003. – 592 с.
3. Volumina legum.Przedruk zbioru praw / Wyd. J Ochryzko. – Petersburg, 1859. – Т.І. – 288 s.; Т.ІІ. – 482 s., Т. ІІІ. – 472 s.
4. Бойко О. Д. Історія України / О.Бойко. – К., 1999. – 568 с.
5. Вінніченко О. Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVI ст. / О.Вінніченко // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3. – С. 7-37.

6. Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – К., 1994. – Т.5. – 687 с.
7. Дорошенко Д.І. Нариси історії України / Д.І.Дорошенко. – Львів, 1991. – 572 с.
8. Зашкільняк Л.О. Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О.Зашкільняк. – Львів: Нац. Ун-т. ім. І.Франка, 2002. – 752 с.
9. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К, 1988. – 249 с.
10. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVII століттях / М.Крикун // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1994. – ССХХVIII. – С. 65-123.
11. Мудрий М. Галичина від княжих часів до кінця XVII ст.: історичний нарис / М.Мудрий, О.Аркуша // Історія в школах України. – 2004. – №3. – С.36-39.
12. Разумовская Л.В. Очерки по истории польских крестьян в XV-XVI вв. / Л.В.Разумовская. – М., 1968. – 322 с.
13. Франко І. Твори: в 20-ти т. / І.Франко. – К., 1965. – Т. 19. – 619 с.

Andrew Yaremchuk

**Evolution state legal relations on the territory Galician moving
in the XV – XVI centuries (for example, Rus and Belz provinces)**

This article provides an analysis of state and legal processes occurring in the Galician Rus in the XV-XVI centuries - later Ruska and Belz provinces. The influence of the Polish administrative ustoroyu at Western. Highlights the main aspects of the relationship between the Polish feudal lords, Russian gentry and the peasants at a critical stage.

Keywords: Galician Rus, province, state-legal relations, land tenure, Catholicism, Orthodoxy, regulations, privileges, Rzeczpospolita, nobles, lords, rent.

Надійшла до редакції 07.10.2014 р.